

ἔμψυχο σῶμα.

Πρέπει λοιπόν αὐστηρότατα νά χωρίσωμε τά ἐρεθίσματα καί τούς ἐρεθισμούς ἀπό τά αἰσθήματα. Τά ἐρεθίσματα εἶναι ἔνυλα ὀργανικά γεγονότα, ἐνῶ τά αἰσθήματα εἶναι ἄλλα γεγονότα ψυχικά. Τά ἐρεθίσματα εἶναι γεγονότα ἀπαραπολούθητα ἀπό τό αἶσθημα, ἐνῶ τά αἰσθήματα εἶναι γνωστά ψυχικά γεγονότα, εἶναι βιώματα τῆς ψυχῆς. Ὅταν π.χ. βλέπω ἕνα κόκκινο χρώμα, ὁ ἐρεθισμός ὁ σχετικός μέ τό αἶσθημά μου αὐτό κατά τήν παραδοχή τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης συνίσταται σέ ἠλεκτρικούς κυματισμούς τοῦ αἰθέρα, πού ἔχουν ὠρισμένη ταχύτητα καί ὠρισμένη ἔνταση, μεταδίδονται μέσα στό χῶρο μέ ὠρισμένη κανονική ταχύτητα, φθάνουν στό μάτι καί προκαλοῦν στόν ἀμφιβληστροειδή χιτῶνα ὠρισμένες ἀλλοιώσεις, δηλαδή τά ἐρεθίσματα. Τό αἶσθημα ἀντίθετα πού ἔχομε, δηλ. ἡ δρατότητα τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος, τό βίωμα αὐτό τό ψυχικό, δέν εἶναι βέβαια ἠλεκτρικοί κυματισμοί. Τό αἶσθημα δέν ἔχει καμμιά ὠρισμένη ταχύτητα οὔτε μεταδίδεται τό ἴδιο μέσα στό χῶρο, ὅπως ὁ κυματισμός, ὁ ἠλεκτρισμός, οὔτε ἐρεθίζει τό μάτι, οὔτε προκαλεῖ ἀλλοιώσεις στόν χιτῶνα τοῦ ματιοῦ. Ὅλα αὐτά εἶναι φαινόμενα πού ἰσχύουν ἀποκλειστικά γιά τό ἐρέθισμα, ὄχι ὅμως καί γιά τό αἶσθημα.

Τό αἶσθημα εἶναι συνειδέναί, βίωση ψυχική γιά τό ἀντικείμενο, πού ἔχει ἡ συνείδηση ἀπέναντί της, ἐνῶ τό ἐρέθισμα δέν εἶναι κατέ συνείδηση γιά κάτι τι. Τό ἐρέθισμα εἶναι ἀπό τήν ἀποψη τῆς συνειδήσεως ἀδιάφορο. Ὡστε τό αἶσθημα προσηθεῖ ὡς ὅρους ἀπαραίτητους τό ἐρέθισμα καί τόν ἐρεθισμό, ὁ ὁποῖος ἐπιδραῖ ἀκριβῶς ἐπάνω στά αἰσθητήρια νεύρα. Διαφέρει ἐν τούτοις καί τό αἶσθημα ἀπό τό ἐρέθισμα καί ἀπό τόν ἐρεθισμό, εἶναι κάτι ἄλλο, εἶναι ψυχικό κτήμα μας. Πολλοί ὑποστηρίζουν ὅτι τό αἶσθημα εἶναι ἡ ἀντίληψη τῶν ἐρεθισμῶν. Ἕνας ψίθυρος πού ἀκοῦμε, λένε, εἶναι

πράγματι ὠρισμένοι κυματισμοί τοῦ αἵθερα, καί τό χρώμα τό κόκκινο πού βλέπουμε εἶναι ὠρισμένοι κυματισμοί ἠλεκτρικοί τοῦ αἵθερα. Ὄποτε, ὅταν ἀκοῦμε ἤχους ἢ βλέπουμε χρώματα, ἀντιλαμβάνομαστε ὠρισμένους ἐρεθισμούς πού ἐπιδρῶν στά αἰσθητήριά μας νεύρα. Στήν ἀντίληψη αὐτήν, πού εἶναι καθαρά δογματική, ἔχομε νά ἀπαντήσωμε τά ἑξῆς: ὅτι πραγματικά ὁ ἄνθρωπος πού ἀκούει ἤχους καί βλέπει χρώματα ἔχει ἄμεση ψυχική γνωριμία τοῦ ἤχου καί τοῦ χρώματος, βίωση γιά ὠρισμένα δεδομένα πού ἔχει ἀπέναντί του, χωρίς νά γνωρίζει τίποτα γιά τούς κυματισμούς τοῦ αἵθερα καί γιά τούς κυματισμούς τούς μηχανικούς πού γίνονται μέσα στά αἰσθητήριά του ὄργανα. Κατά τήν ἀντίληψη αὐτήν τῆ δογματική ἐκείνη πού πραγματικά ὑπάρχει εἶναι ἀκριβῶς οἱ κυματισμοί οἱ μηχανικοί τοῦ αἵθερα καί οἱ κυματισμοί οἱ ἠλεκτρικοί τοῦ αἵθερα.

Ὅμως μέ τή κριτική ἐργασία, πού ἔχει γίνει ἀκριβῶς τά τελευταία χρόνια μέσα στή φιλοσοφία καί μέσα στήν ψυχολογία, ἐγίνετο ἡ ἀκριβὴ καί στούς ὀπαδοὺς τῆς γνώμης αὐτῆς, ὅτι οἱ ἐρεθισμοί αὐτοί, πού ἐπιφέρει ἡ ἀντίληψη αὐτή, εἶναι οἱ μόνον πού πραγματικά ὑπάρχουν, μένουν πάντοτε ἔξω ἀπό τή συνείδησή μας. Ἡ κριτική λοιπόν ἐργασία ἀνάγκασε τήν ἀντίληψη αὐτήν, ἀκριβῶς ν' ἀλλάξῃ γνώμη ἀλλά τρόπον τοῦ ἐκφράζεσθαι. Καί ὁ τρόπος αὐτός μέ τόν ὁποῖον ἐκφράζεται ἡ δογματική αὐτή ἀντίληψη εἶναι ἐπίσης ἀστοχος, ὅπως καί ὁ προηγούμενος. Λέγουν δηλ. ὅτι τό αἶσθημα εἶναι κρίση, πού κάνωμε γιά τούς ἐρεθισμούς, πού δεχόμαστε. Τοῦτο θά εἶπῃ, ὅτι, ὅταν βλέπῃ κανεὶς ἕνα κόκκινο χρώμα, δέν κάγει τίποτε ἄλλο παρά νά κρίνῃ ὠρισμένους κυματισμούς, πού δέχεται τό αἰσθητήριό του νεύρο καί τούς κρίνει ὡς ἐρυθρούς.

Ἡ ἀντίληψη αὐτή εἶναι ὁλωσδιόλου δογματική. Ἀπέναντι σ' αὐτήν

τήν αντίληψη ἔχομε νά παρατηρήσωμε τά ἑξῆς. 1) Οἱ κυματισμοί αὐτοί δέν εἶναι δυνατόν ποτέ νά κριθοῦν γιά τόν ἀπλούστατο λόγο, ὅτι δέν εἶναι ποτέ ἀντικείμενο τῆς συνειδήσεώς μας, δέν τοὺς αἰσθανόμαστε ποτέ. Ἡ ποσοτική ἀνάλυση τῶν κυματισμῶν αὐτῶν, ὅπως γίνεται ἀπό τῆ φυσική, εἶναι κάτι νοητικό, κάτι πού εἶναι πέρα ἀπό κάθε ἐμπειρία καί αἴσθηση. Μέ τόν τρόπον αὐτόν θέλει ὁ ἄνθρωπος νά συλλάβῃ ἐκεينو ἀκριβῶς πού δέν μπορεῖ ποτέ νά τό συλλάβῃ μέ τό αἶσθημα. Ἐδῶ δουλεύει ἡ καθαρὴ νόηση τοῦ ἀνθρώπου. 2) Τό αἶσθημα τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος δέν εἶναι ποτέ κρίση, γιατί ἡ κρίση στήν πραγματικὴ ἔννοια εἶναι κάτι ὀλωσδιόλου διαφορετικό. Ἡ κρίση εἶναι φαινόμενο λογικό καί ἔχει πάντα τήν δυνατότητα ν' ἀνεύρη τοὺς λόγους τῆς, τοὺς ὅρους τῆς καί νά τοὺς γνωρίσῃ ἀμέσως, ἐνῶ ἡ ἄμεση γνωριμία μέ τοὺς ὅρους τοῦ αἰσθήματος δέν εἶναι δυνατόν ποτέ νά ἔλθῃ ἀπό τό ἴδιο αἶσθημα, γιατί αὐτοί μένουν πάντα ἔξω ἀπό τήν περιφέρεια τοῦ αἰσθήματος. 3ον) Παρατηροῦμεν ὅτι δέν ἔχει κανεὶς ποτέ μπροστά του ἐρυθροῦς κυματισμούς, όταν βλέπῃ ἕνα ἐρυθρό χρῶμα, ἀλλά ἔχει ἀκριβῶς ἀπέναντί του τοῦτο μόνον, τό ἐρυθρό χρῶμα.

Δέν εἶναι ὅμως δυνατόν νά δεχθοῦμε καί τήν ἐξήγηση πού δίδουν μερικοί, ὅτι μέσα στά αἰσθήματα ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται τοὺς ἐξωτερικοῦς ἐρεθισμούς σέ ἄλλη μορφή, ὅτι δηλαδή ὅποιος ἀκούει αὐτός ἀντιλαμβάνεται ὠρισμένους κυματισμούς τοῦ ἀέρα στή μορφή τοῦ ἤχου, ἢ ὅποιος βλέπει χρώματα αὐτός ἀντιλαμβάνεται ὠρισμένους ἠλεκτρικούς κυματισμούς στή μορφή τῶν χρωμάτων. Καί μέ τόν σκοτεινόν αὐτόν τρόπον τοῦ ἐκφράζεσθαι μεταφερόμαστε στό ἔδαφος τῆς φυσικῆς, χωρίς ὅμως νά ἐξηγήσωμε τό φαινόμενο τό ψυχικό πού λέγεται αἶσθημα, μεταφερόμαστε σέ φαινόμενα, σέ γεγονότα πού ἐρμηνεύει μαθηματικῶς ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, χωρίς

ὅμως νά ἔχωμε καμμιά ἄμεση σχέση μέ τό ἴδιο τό αἶσθημα. Ὅστε τό συμπέρασμά μας εἶναι ὅτι, τό αἶσθημα δέν εἶναι οὔτε ὑλικό ἐρέθισμα, οὔτε ἀντίληψη ἐνός ἐρεθίσματος, οὔτε κρίση γιά ἕνα ἐρέθισμα, ἀλλά ἄμεσο βίωμα, χωρίς καμμιά κριτική ἐργασία τῆς ψυχῆς. Ἡ γένεση ὅμως τοῦ αἰσθήματος, όταν τά αἰσθητήρια ὄργανα ἔχουν καλῶς, προϋποθέτει τήν ἐπίδραση τοῦ ἐρεθισμοῦ ἐπάνω στά αἰσθητήρια νεύρα. Ὅπου τώρα τά αἰσθητήρια νεύρα εἶναι προικισμένα μέ αἰσθητήρια ὄργανα (ἄλλο αἰσθητήρια νεύρα καί ἄλλο αἰσθητήρια ὄργανα) ἐκεῖ ὁ ἐρεθισμός ἐπιδρά κατά πρῶτον στό αἰσθητήριο ὄργανο, τό ὁποῖον εἶναι ἕνας σταθμός πού δέχεται τόν ἐρεθισμόν αὐτόν καί τήν ἐπίδραση του. Ἡ ἐπίδραση αὕτη κραταεῖ μέσα στό αἰσθητήριο ὄργανο ὠρισμένα ὑλικά γεγονότα, φυσιολογικά γεγονότα, σωματικά γεγονότα. Τά γεγονότα αὐτά, οἱ λειτουργίες αὐτές εἶναι πάλιν ἀπαραίτητες προϋποθέσεις, γιά νά γεννηθοῦν αἰσθήματα, δέν εἶναι ὅμως αὐτές τά αἰσθήματα τά ἴδια.

Πρέπει λοιπόν νά χωρίσωμε ἀυστηρότατα τοὺς ἐρεθισμούς καί τά ἐρεθίσματα ἀπό τό αἶσθημα τό ἴδιο, γιατί ὅπωςδήποτε οἱ μὲν ἐρεθισμοί εἶναι φυσικά φαινόμενα, τά δέ ἐρεθίσματα εἶναι λειτουργίες φυσιολογικές, εἶναι ὀργανικά ἐνεργήματα. Ἀντίθετα τό αἶσθημα τοῦ χρώματος, ἡ δράση τοῦ χρώματος, τό ἄκουσμα τοῦ ἤχου, δέν εἶναι ὀργανικές λειτουργίες μέσα στό σῶμα, δηλαδή σέ τόπο, ἀλλά εἶναι ὠρισμένα βιώματα τῆς ψυχῆς μέσα τῆς μέ ἀφορμήν ὅλα αὐτά τά προηγούμενα. Ἡ ψυχὴ μένει μέσα στό αἶσθημα τῆς, δέν εἶναι δυνατόν νά προσπεράσῃ τά αἰσθήματά τῆς καί νά ἔλθῃ σέ ἄμεση ἐπικοινωνία μέ τά ἐρεθίσματα καί τοὺς ἐρεθισμούς. Τά ἐρεθίσματα μέσα στό αἰσθητήριο ὄργανο εἶναι σωματικές λειτουργίες, ὑλικές διαδικασίες, πού εἶναι δυνατόν νά τίς παρακολουθήσῃ κανεῖς ἀπ' ἔξω. Ἀντίθετα, τό αἶσθημα δέν εἶναι σωματι-

κό γεγονός, αλλά ψυχικό. Τό αἶσθημα εἶναι μέσα στήν ψυχῆ καί μόνο μέσα σ' αὐτήν. Δέν μπορούμε νά εἶπομε ὅτι τό αἶσθημα εἶναι μέσα στόν ἐγκέφαλό μας. Οὔτε ὑπάρχει αἶσθημα μέσα στό αἰσθητήριο ὄργανο, δέν ἔχει καμιά τοπική ιδιότητα, δέν ἔχει καμιά ιδιότητα τοῦ χώρου.

Ὁ ψυχολογικά ἀπειρος νομίζει ὅτι τό αἶσθημα εἶναι μιά ἀντίληψη τοῦ ἐρεθισμοῦ, τοῦ φυσικοῦ γεγονότος, πού θίγει τό αἰσθητήριο ὄργανο, ἢ μιά ἀντίληψη τοῦ ἐρεθίσματος, πού προκαλεῖται μέσα στά αἰσθητήρια ὄργανα. Ἀλλά καί ἡ ἀπλή ὁμως ψυχική ζωή ἀντιφάσκει ὀλισδιόλου σ' αὐτήν τή γνώμη. Ὅποιος βλέπει ἕνα κόκκινο χρώμα, αὐτός δέν βλέπει τό μάτι του, οὔτε μιά ἐντύπωση ἐπάνω στό μάτι του. Δέν βλέπει μιά εἰκόνα ἐπάνω στόν χιτῶνα, γιατί δέν βλέπει καθόλου τόν χιτῶνα, ἀλλά βλέπει ἀκριβῶς τό κόκκινο χρώμα. Τόσο ὀλίγα πράγματα γνωρίζει γιά ἐντυπώσεις καί ἐρεθισμούς πού γίνονται μέσα στά ὀπτικά ὄργανα. Καί ἡ ἀκριβέστατη ἔρευνα τοῦ χρώματος δέν θά τοῦ δώσῃ ποτέ, οὔτε τήν παραμικρά γνώση γιά τίς ἐντυπώσεις καί τά ἐρεθίσματα, πού γίνονται ταυτόχρονα μέσα στά μάτια του. Ὅστε τά ἐρεθίσματα μέσα στά αἰσθητήρια ὄργανα εἶναι δυνατόν νά προκαλοῦν ὠρισμένα αἰσθήματα, τά αἰσθήματα ὁμως τά ἴδια δέν εἶναι ποτέ ἐρεθίσματα, ἀλλά οὔτε καί ἐντυπώματα. Γιά τοῦτο δέν πρέπει ποτέ νέ λέμε, ὅτι ἀντιλαμβανόμαστε τήν ἐπίδραση, πού γίνεται στά αἰσθητήριά μας ὅταν ἔχομε ἕνα αἶσθημα, ἐκτός ἂν ἐννοοῦμε, ὅτι τό ἐρέθισμα μέσα στά αἰσθητήρια ὄργανά μας εἶναι ἀφορμή γιά τό αἶσθημα πού ἔχομε. Κάθε φορά πού ἀκούω ἕναν ἦχο, γνωρίζω πολύ καλά ὅτι ἀκούω τόν ἦχο καί ὄχι τό ἐρέθισμα, πού τυχόν γίνεται μέσα στό ἀκουστικό μου ὄργανο.

Εἶναι ἀπαραίτητο ὁμως, μετά τόν ἐρεθισμό τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, νά ἀκολουθῇ τό ἐρέθισμα μέσα στά ἄλλα συναφή αἰσθητήρια

νεύρα, πού καταλήγουν στον εγκέφαλο, διαφορετικά δέν είναι δυνατά να γυνηθοῦν αἰσθήματα. Τά ἐρεθίσματα αὐτά μέσα στά συναφή αἰσθητήρια νεύρα καί μέσα στον εγκέφαλο εἶναι πάλιν ἀναγκαία προϋπόθεση γιά τά αἰσθήματα, ἀλλά δέν εἶναι ποτέ τά ἴδια μέ τά αἰσθήματα. Καί τά ἐρεθίσματα αὐτά εἶναι γεγονότα ἔνυλα, σωματικά, γίνονται μέσα σέ ὠρισμένο τόπο. Ἐνῶ τά αἰσθήματα δέν ἔχουν καμμιά παρόμοια ἰδιότητα. Δέν ἔχει κανένα νόημα, νά θελήσωμε νά ἐντοπίσωμε μέσα στον εγκέφαλο τά αἰσθητά μας. Κάθε τέτοια προσπάθεια δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά συγχέῃ τήν προϋπόθεση τοῦ αἰσθηματος δηλ. τό ἐρέθισμα, πού πρέπει νά γίνη μέσα στον εγκέφαλο, μέ τό αἶσθημα, πού εἶναι κάτι χωριστό καί διάφορο ἀπό αὐτόν. Ἐπίσης δέν μπορούμε νά εἰποῦμε, ὅτι τό αἶσθημα εἶναι μιά ἀντίληψη τῶν νευρικών ἐρεθισμάτων πού γίνονται μέσα στον εγκέφαλο, γιατί ποτέ, ὅταν κανεῖς βλέπῃ ἕνα χρώμα, δέν μπορεί νά ἰσχυρισθῇ, ὅτι βλέπει νευρικά ἐρεθίσματα τοῦ ἐγκεφάλου, ἀλλά ἔχει τό χρώμα ἀπέναντί του ἀντικειμενικῶς καί τό γνωρίζει, δέν ἔχει ὅμως ποτέ μπροστά του τά ἐρεθίσματα τῶν νεύρων τοῦ ἐγκεφάλου καί δέν γνωρίζει τίποτα γι' αὐτά τά ἐρεθίσματα.

Ἐκτός αὐτοῦ, ἡ γνώση ἡ φυσιολογική, πού ἔχομε γιά τά ἐρεθίσματα αὐτά εἶναι ἀκόμα ἀποσπασματική καί ἐφ' ὅσον δέν τά γνωρίζομε, πολύ λιγώτερο μπορούμε νά εἰποῦμε, ὅτι αὐτά ἀντιλαμβάνομαστε, ὅταν αἰσθανόμαστε. Ὅταν βλέπω τό κόκκινο χρώμα, πού δέν εἶναι βέβαια ποτέ νευρικό ἐρέθισμα τοῦ ἐγκεφάλου, δέν βλέπω τό χρώμα τοῦτο ἐπάνω στά νεύρα τοῦ ἐγκεφάλου ἢ μέσα στον εγκέφαλο. Γιά νά μπορῶ νά δεχθῶ, ὅτι τό κόκκινο χρώμα εἶναι ἀντίληψη ἐρεθίσματος, πού γίνεται μέσα στον εγκέφαλο, θά πρέπει νά ἔχω τήν δυνατότητα νά βλέπω τά ἐγκεφαλικά νεύρα δηλ. τόν ἴδιον τόν εγκέφαλο, τοῦτο ὅμως εἶναι ὀλωσδιόλου ἀδύνατο. Ὡστε, ὅτι

γίνεται μέσα στον ἐγκέφαλο εἶναι μονάχα ἓνας ὄρος γιὰ νά ἔχω τό αἶσθημα. Τά ἐγκεφαλικά γεγονότα, τά ἐρεθίσματα μέσα στέν ἐγκέφαλο, γίνονται χωρίς ποτέ νά τό ἀντιληφθῶ καί ἀποτελοῦν τῆς προϋποθέσεις τῶν αἰσθημάτων, δέν εἶναι ὅμως ποτέ δυνατό νά συνταυτισθοῦν μέ τά ἴδια τά αἰσθήματα. Τά ἐρεθίσματα τοῦ ἐγκεφάλου δέν εἶναι αἰσθήματα, ἀλλά ὄροι γιὰ τά αἰσθήματα. Οἱ λειτουργίες τῶν κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου δέν εἶναι ἀντικείμενα τῶν αἰσθημάτων.

Γιὰ νά ἀποσαφηνίσωμε τήν ἔννοια τοῦ αἰσθήματος θά περιορισθοῦμε καί πάλιν σέ μιά εἰδική περίπτωση. Ἄς πάρωμε τό ἴδιο παράδειγμα, πού εἶχαμε πάρει καί πρίν, τό κόκκινο χρῶμα. Τό χρῶμα αὐτό, ὄχι μόνον ὑπάρχει ἀντικειμενικά, ἀλλά καί τό βλέπομε εἶναι ὄρατό. Καί ὅταν τό βλέπωμε ἔχομε ἓνα ὠρισμένο αἶσθημα, ἔχομε τήν ὄραση, τό ὄραν. Τό ὄραν στή περίπτωση αὐτή ἔχει ἀπέναντί του γιὰ ἀντικείμενο τό κόκκινο χρῶμα. Γιὰ νά λειτουργήσῃ βέβαια ἡ ὄραση, ἡ ἐνέργεια τοῦ ὄραν, ἀπαιτεῖται νά γίνουν ὅλα τά ἐρεθίσματα ἐκεῖνά πού ἀναφέραμε πρίν μέσα στό ὀπτικό νεῦρο, καθώς ἐπίσης καί ἐρεθίσματα μέσα σέ ὠρισμένα μέρη τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ. Ὅλη ὅμως ἡ διαδικασία αὐτή τῶν ἐρεθισμάτων δέν ἀποτελεῖ τό ἴδιο χρῶμα. Ὅταν βλέπω, ὅταν δηλαδή λειτουργεῖ ἡ ὄρασή μου, ταυτοχρόνως γίνονται ὅλες οἱ λειτουργίες αὐτές, ἀλλά δέν εἶναι δυνατόν αὐτές ποτέ νά συνταυτισθοῦν μέ τό χρῶμα.

Ἐρωτᾶται μόνον μή τυχόν οἱ λειτουργίες αὐτές ἀλλοιώνουν πῶς ἀντικειμενικότητα τοῦ χρώματος; μή τυχόν προσθέτουν ὠρισμένες ιδιότητες στό χρῶμα; Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι οἱ λειτουργίες αὐτές συμμετέχουν κατά ἓνα ὠρισμένο τρόπο στή δημιουργία τοῦ χρώματος, χωρίς ὅμως οἱ ἴδιες αὐτές νά εἶναι ποτέ δυνατόν νά συνταυτισθοῦν μέ τό χρῶμα. Ὅ,τιδήποτε καί ἂν γίνεται, ποτέ δέν εἶναι δυνατόν τή θέση τοῦ χρώματος νά τήν πάρῃ ἡ ὄραση ἢ ἴδια

καί οἱ λειτουργίαι πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν ὄραση. Χρῶμα καί ὄραση ἀπό τό ἕνα μέρος, ὄραση καί φυσιολογικές λειτουργίες τῶν αἰσθητηρίων νεύρων καί κέντρων ἀπό τᾶλλο πρέπει νά χωρισθοῦν αὐστηρά. Ἄλλο πρᾶγμα εἶναι τό χρῶμα τό ἴδιο καί ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ἡ ὄραση τοῦ χρώματος, τό ἴδωμά τοῦ χρώματος. Χρῶμα εἶναι κάτι ἀντικειμενικό, ἐνῶ ὄραση, ἴδωμά τοῦ χρώματος, εἶναι ἕνα ὑποκειμενικό γεγονός, βίωμα. Τοῦτο τό ἴδωμά τοῦ χρώματος τό ὀνομάζουμε αἶσθημα καί χωρίζομε τό αἶσθημα ἀπό τό ἀντικείμενό του, ἀπό τό χρῶμα στήν περίπτωση αὐτήν. Τό αἶσθημα τοῦ χρώματος εἶναι ἡ ὑποκειμενική ἐνεῖνη βίωση, πού ἔχω ὅταν βλέπω τό χρῶμα, ἐνῶ τό χρῶμα τό ἴδιο εἶναι τό ἀντικείμενο τοῦ βιώματος. Ὅμως ὅσο καί ἂν διαφέρη τό αἶσθημα ἀπό τό χρῶμα σχετίζεται μ' αὐτό, ἀναφέρεται πάντοτε σύμφυτα στό χρῶμα. Ἐκεῖνο πού ὑπάρχει μαζί ἀπό τήν πλευρά τῆς ψυχῆς μέ τό χρῶμα καί δέν εἶναι πατέ τό ἴδιο χρῶμα, αὐτό εἶναι τό αἶσθημα. Τό αἶσθημα τό ἴδιο δέν εἶναι οὔτε κόκκινο, οὔτε ἔχει ταχύτητα, οὔτε ἔχει καμμιᾶ ἄλλη ὑλική ἰδιότητα.

Τί εἶναι ὅμως αὐτό πού ἀναφέρεται στό χρῶμα, αὐτό πού σχετίζεται μέ τό χρῶμα, πού τό παρακολουθεῖ πάντοτε, ἀλλά ἀνήκει στήν πλευρά τῆς ψυχῆς, μένει μέσα στήν ψυχή. Αὐτό πού ὀνομάσαμε πρῖν βίωμα ἢ ὅταν πρόκειται γιά χρῶμα ἴδωμά. Ὅπωςδήποτε τό ἴδωμά εἶναι μιά σχέση τῆς ψυχῆς μέ τό χρῶμα. Τό αἶσθημα λοιπόν δηλώνει πάντα μιά σχέση τῆς ψυχῆς μέ κάτι πού αὐτή τό αἰσθάνεται. Ὅμως ἀπό τᾶλλο μέρος δέν εἶναι δυνατόν μέ κανένα ἀπό τά γνωστά εἶδη τῶν σχέσεων νά χαρακτηρίσωμε τή σχέση αὐτή τοῦ αἰσθήματος μέ τό ἀντικείμενό του. Οὔτε ἡ σχέση τῆς ὁμοιότητας, οὔτε ἡ σχέση τῆς αἰτιότητας δέν μποροῦν νά μας βοηθήσουν γιά νά καταλάβωμε τή σχέση τοῦ αἰσθήματος μέ τό ἀντικείμενό του.

Όταν λέμε ότι αισθανόμαστε τό χρώμα καί ότι μέ τοῦτο ἔχομε κάποια σχέση μ' αὐτό δέν ἐννοοῦμε ποτέ ὅτι τό αἶσθημα εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ χρώματος, οὔτε ὅτι τό αἶσθημα εἶναι ὅμοιο μέ τό χρώμα. Ὅπως εἶπα καί πρίν τό αἶσθημα πού ἔχομε γιά τό ἐρυθρό χρώμα δέν εἶναι δυνατόν ποτέ νά εἶναι ἐρυθρό, οὔτε τό αἶσθημα πού ἔχομε γιά τή θερμότητα, νά εἶναι θερμό καί οὔτω καθ' ἑξῆς. Δηλαδή ἡ σχέση τῆς ὁμοιότητας δέν εἶναι ἐδῶ δυνατή, ἀλλά οὔτε ἡ σχέση τοῦ χρόνου καί χώρου εἶναι ἐδῶ δυνατή, δηλ. δέν μπορούμε νά εἰποῦμε ὅτι τό αἶσθημα βρίσκεται σέ ὠρισμένη χρονική καί χωρική σχέση μέ τό ἀντικείμενό του.

Τό γεγονός ὅτι βλέπω κάτι δηλώνει μιά σχέση μου θεωρητική, γνωστική καί ἡ σχέση αὐτή εἶναι πρωταρχική, δέν ἀναφέρεται σέ καμμιά ἄλλη. Πρέπει λοιπόν νά καταφύγω στή γνωστική σχέση γιά νά καταλάβω τί εἶναι αἶσθημα. Ὅταν βλέπω τό χρώμα ἔχω γνώση γιά τό χρώμα, ἡ γνώση μου περιβάλλει τό χρώμα, εἶναι τό τέρμα τῆς ἀναφορᾶς τῆς ψυχῆς μου πρὸς αὐτό. Ἡ γνωστική αὐτή σχέση καί ἀναφορά εἶναι ὀλωσδιόλου ἰδιαίτερη καί διαφέρει ἀπό τά ἄλλα εἶδη τῶν θεωρητικῶν σχέσεων, διαφέρει ἀπό τήν παράσταση καί τήν κρίση. Ὡστε μπορούμε τώρα νά χαρακτηρίσωμε τό γεγονός τοῦ αἰσθήματος, πού λέγεται ἴδωμα, νά εἰποῦμε δηλαδή ὅτι τό ἴδωμα εἶναι μιά συγκεκριμένη ἀναφορά γνωστική, θεωρητική τῆς ψυχῆς, σέ ἕνα ὠρισμένο ἀντικείμενο, πού ἔχει τοῦτο τό χρώμα ἢ ἐκεῖνη τή μορφή. Ὡστε τό κοινό γνώρισμα ὅλων τῶν αἰσθημάτων εἶναι ἡ ἄμεση καί ἰδιότυπη αὐτή γνωστική σχέση μέ τά ἀντικείμενα.

Καί ὅμως μέ ὅσα εἶπαμε ὡς τώρα δέν χαρακτηρίστηκε ἀκόμα πλήρως τό αἶσθημα. Γιά τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νά ἐπιμείνωμε ἀκόμη περισσότερο στήν προσπάθειά μας, νά περιγράψωμε καί χαρακτηρίσωμε τό αἶσθημα. Εἶπαμε στήν ἀρχή, ὅτι τό αἶσθημα εἶναι ὠρι-

σμένο είδος του συνειδέσθαι πού έχουμε για τὰ αντικείμενα ἢ ἀκριβέστερα ἀκόμη εἶναι γνωστική σχέση για κάτι, ὅπως ὅλες οἱ σχέσεις, πέρα ἀπό τήν ἰδιοτυπία της προϋποθέτει δύο ὅρους ἀναφοράς. Ὡς τὰ τώρα ἐτονίσσαμε πιά πολύ τόν ἕνα ὅρο τῆς σχέσεως αὐτῆς, δηλ. τό αντικείμενο τοῦ αἰσθήματος. Στό παράδειγμα πού εἶχαμε λάβει, ὁ ὅρος αὐτός αντιπροσωπεύεται ἀπό τό κόκκινο χρώμα. Τό αντικείμενο αὐτό εἶναι τό τέρμα, ὁ σκοπός τῆς γνωστικῆς σχέσεως, πού λέγεται αἶσθημα. Ὑπολείπεται ἀκόμα νά ἐξετασθῇ, ὁ ἄλλος ὅρος τῆς ἀναφοράς αὐτῆς, δηλαδή ὄχι τό τέρμα, ἀλλά ἡ ἀφετηρία τοῦ αἰσθήματος. Μέ ἄλλα λόγια πρέπει τώρα νά ἐξετάσουμε τό ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι, δηλ. ἐκεῖνο πού ἔχει καί γνωρίζει τό αἶσθημα.

Ἡ ἀφετηρία τοῦ αἰσθήματος δέν εἶναι τό αντικείμενο, δέν εἶναι δηλαδή στή προκειμένη περίπτωση τό κόκκινο χρώμα. Ὅταν τό κόκκινο χρώμα γίνεται ὁρατό, τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι τό αντικείμενο αἰσθάνεται τόν ἑαυτό του, ἢ ὅτι τό κόκκινο χρώμα βλέπει τόν ἑαυτό του. Ἀντίθετα, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τό ὑποκείμενο τοῦ αἰσθήματος, δηλαδή ἡ ἀφετηρία τοῦ ὁρᾶν, κεῖται ἔξω ἀπό τό αντικείμενο, ἔξω ἀπό τό χρώμα. Πρέπει λοιπόν ἐκτός ἀπό τή γνωστικῆς μας σχέση πρὸς τό αντικείμενο, πρὸς τό χρώμα, νά προσθέσουμε ταυτόχρονα καί κάτι ἄλλο, ἂν θέλωμε νά φθάσουμε στή σύλληψη ἐκείνου πού χαρακτηρίζομε αἶσθημα τῆς ὁράσεως, δηλαδή ἂν θέλωμε νά καταλάβωμε τί γίνεται ὅταν λείτοῦσῃ ἡ ὄραση καί ἔχομε αἶσθημα. Δέν μπορούμε νά σκεφθοῦμε τό αἰσθάνεσθαι, τό ὁρᾶν, τό ἀκούειν, τό ἄπτεσθαι, ἂν δέν ὑποθέσουμε μέσα σ' αὐτά πάντοτε καί τό ὑποκείμενο πού αἰσθάνεται, δηλαδή τό ὑποκείμενο πού βλέπει, πού ἀκούει καί πού ἀγγίζει τὰ αντικείμενα. Κανένα αντικείμενο τοῦ αἰσθήματος δέν εἶναι δυνατόν νά γεννήσῃ τό αἶσθημα, ἂν δέν προ-

^{ποθέσει}
πάντοτε τὸ ὑποκείμενο τοῦ αἰσθήματος. Κανένα ἀντικείμενο τοῦ αἰσθήματος δέν μπορεῖ νά γίνῃ ἀφετηρία τοῦ αἰσθήματος. Ὄταν λέμε ὅτι ἓνα ἀντικείμενο εἶναι αἰσθητό, δέν ἐννοοῦμε ποτέ, ὅτι εἶναι δυνατόν ἄλλα ἀντικείμενα νά τὸ αἰσθανθοῦν. Τὰ ἀντικείμενα ἀναμεταξύ των δέν ἔχουν τὴν δυνατότητα τοῦ αἰσθήματος.

Ὅποτε τὸ ὑποκείμενο πού αἰσθάνεται, πού βλέπει καί πού ἀκούει, ποτέ δέν πρέπει νά τὸ ζητήσωμε μέσα στά ἀντικείμενα τῶν αἰσθημάτων. Τοῦτο εἶναι ὀλοφάνερο. Καί ὅμως δέν εἶναι ὀλοφάνερο πού πρέπει νά ζητήσωμε τὸ ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι. Τὸ ὑποκείμενο πού βλέπει εἶναι τὸ μάτι; Καί τὸ ὑποκείμενο πού ἀκούει εἶναι τὸ αὐτί; Τὸ μάτι, λέγουν, βρίσκεται πάντοτε σέ ὀρισμένη σχέση μέ τὸ χρῶμα, ἐφ' ὅσον τὸ χρῶμα ὄχι μόνον ὑπάρχει ἀλλά εἶναι καί ὄρατό. Γιά νά καταλάβωμε ὅτι δέν πρέπει ποτέ νά συνταυτίσωμε τὸ ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι μέ τὰ αἰσθητήρια ὄργανα, ἀρκεῖ νά παρακολουθήσωμε ὅλες τίς σχέσεις, πού εἶναι δυνατόν νά ἔχη ἓνα ὄργανο μέ τὸ ἀντικείμενό του. Στὴν προκειμένη περίπτωση ἀρκεῖ νά παρακολουθήσωμε τίς σχέσεις πού εἶναι δυνατόν τὸ χρῶμα νά ἔχη μέ τὸ μάτι, γιά νά καταλάβωμε ὅτι δέν εἶναι δυνατόν ἀπὸ τὸ εἶδος αὐτῶν σχέσεων νά προκύψῃ ποτέ αἶσθημα καί πολύ λιγώτερο ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι.

Εἶναι βεβαίως ἀναμφισβήτητο, ὅτι τὸ χρῶμα πρέπει νά βρίσκεται πάντοτε σέ μιά ὀρισμένη θέση ἀπέναντι στό μάτι καί πρέπει νά προκαλῆ μέσα στό μάτι ὀρισμένες διαδικασίες πού ἀναφέραμε ἄνω. Καί ὅμως ὅλα αὐτά δέν σημαίνουν, ὅτι τὸ χρῶμα εἶναι ὄρατό ἀπὸ τὸ μάτι τὸ ἴδιο. Ἡ ὄραση, τὸ ἴδωμα, τὸ ψυχικό βίωμα τοῦ χρώματος, δέν ἔγνεται ποτέ σέ μιά τακτική σχέση τοῦ χρώματος πρὸς τὸ μάτι. Δέν ἔχομε κανένα λόγο νά ἀρνηθοῦμε, ὅτι ὑπάρχουν οἱ σχέσεις αὐτές ἀνάμεσα στό χρῶμα καί στό ὄργανο, πού

λέγεται μάτι, όμως ή σχέση αὐτή δέν εἶναι τό ἴδιο μέ τήν δράση, δέν εἶναι τό ἴδιο μέ τό ψυχικό βίωμα, πού λέγεται δρᾶν, γιατί ὅπως τά ὑλικά ἀντικείμενα, ὅμοια καί τά μάτια δέν μποροῦν ποτέ νά ἔχουν βίωση, γνώση γιά κάτι ἄλλο, χωριστό ἀπ' αὐτά. Τό μάτι δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι τό ὑποκείμενο πού βλέπει, δέν εἶναι τό μάτι ἐκεῖνο πού βλέπει τό χρῶμα ἀλλά μέ τό μάτι βλέπομε. Καί τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά ὅλα τά ἄλλα αἰσθητήρια ὄργανα. Ἡ γλῶσσα καί περισσότερο ή ποιητική γλῶσσα εἶναι δυνατόν νά μας παρασύρη, ὥστε νά θεωροῦμε τό αἰσθητήριο ὄργανο ὡς ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι, ὅμως γιά τήν ἐπιστημονική παρατήρηση τά αἰσθητήρια ὄργανα δέν μποροῦν ποτέ νά θεωρηθοῦν ὑποκείμενα τοῦ αἰσθάνεσθαι.

"Ας υποθέσωμε ὅμως γιά μιᾶ στιγμή, ὅτι εἶναι δυνατόν τά αἰσθητήρια ὄργανα νά θεωρηθοῦν πράγματι ὑποκείμενα τῶν αἰσθημάτων. Ἀναγκαία συνέπεια ἀπ' αὐτήν τήν ὑπόθεση θά εἶναι ὅτι θά πρέπη τότε νά ὑπάρχουν μέσα σέ ἕνα καί τόν αὐτόν ἄνθρωπο πολλά ὑποκείμενα πού αἰσθάνονται, τόσα ὑποκείμενα ὅσα εἶναι καί τά εἶδη τοῦ αἰσθάνεσθαι. Ἄλλη ἀναγκαία συνέπεια θά ἦταν, ὅτι τά ὑποκείμενα αὐτά κατ' ἀνάγκη θά εἶναι τοπικά χωρισμένα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο, ὅπως ἀκριβῶς τά αἰσθητήρια ὄργανα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τοπικά χωρισμένα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο. Τότε ὅταν βλέπη κανείς χρώματα, ἀκούη ἤχους καί ὀσφραίνεται ἀρώματα, δέν θά εἶναι ἕνα πρόσωπο, ἀλλά θά πρέπη νά εἶναι τρία πρόσωπα πού αἰσθάνονται. Καί μεταξύ αὐτῶν τῶν ὑποκειμένων δέν θά ἔπρεπε νά ὑπάρχη κανένας σύνδεσμος. Τοῦτο θά ἦταν ἀναγκαία συνέπεια ἀπό τήν προηγουμένη ὑπόθεση. Πραγματικά ὅμως δέν εἶναι ἔτσι. Ὅταν ἕνας ἄνθρωπος βλέπη χρώματα, ἀκούη ἤχους, ὀσφραίνεται ἀρώματα, τήν ἴδια στιγμή, ὁ ἄνθρωπος αὐτός εἶναι ἕνα καί τό αὐτό ὑποκείμενο, πού

ἔχει ἀπέναντί του ὅλα τὰ ἀντικείμενα πού ἀναφέραμε, τὰ χρώματα, τούς ἤχους, τὰ ἀρώματα. Τό ὑποκείμενο τοῦτο δέν ἀποτελεῖται ποτέ ἀπό πολλά μέρη δέν ἔχει καμιά ὑλικότητα, ὥστε νά εἶναι δυνατόν τό ἕνα μέρος νά χωρισθῇ ἀπό τό ἄλλο, ἀλλά εἶναι μιά ἐνότητα, πρὶν ἀπό ὅλα τὰ αἰσθητήρια ὄργανα.

Τὰ αἰσθητήρια λοιπὸν ὄργανα δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποτελοῦν τό ὑποκείμενον τῶν αἰσθημάτων, διότι αὐτά εἶναι τοπικά χωρισμένα τό ἕνα ἀπό τό ἄλλο. Μέσα τους γίνονται ὀρισμένες ὑλικές διαδικασίες καί δέν ὑπάρχει κανείς λογικός σύνδεσμος μεταξύ των. Τό ὑποκείμενο ὅμως τοῦ αἰσθάνεσθαι μένει πάντα τό ἴδιο, ὄχι μόνον ὅταν ὁ ἄνθρωπος τήν ἴδια στιγμή ἔχει πολλά αἰσθήματα, ἀλλά ὅταν καί διαδοχικῶς ὁ ἄνθρωπος ἔχει μιά σειρά ἀπό αἰσθήματα. Τό ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι εἶναι μάτι διαφορετικό ἀπό ὅλα τὰ αἰσθητήρια ὄργανα. Ἕνας παλαιός σοφός λόγος λέγει "νοῦς ὁρᾷ καί νοῦς ἀκούει" : ἀλλά καί ἡ συνηθισμένη ζωὴ γνωρίζει ὅτι δέν εἶναι τὰ αἰσθητήρια τό ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι, γιὰ τοῦτο καί χαρακτηρίζει τὰ αἰσθητήρια ὡς ὄργανα. θέλει μέ αὐτό καί ἡ γλῶσσα νά πῇ ὅτι τὰ αἰσθητήρια εἶναι γιὰ τό ὑποκείμενο πού καθιστοῦν δυνατό τό αἰσθάνεσθαι. Ὡστε μπορούμε ἔπειτα ἀπό αὐτά νά καταλήξωμε στό συμπέρασμα, ὅτι δέν εἶναι τὰ ὄργανα ἐκεῖνα πού αἰσθάνονται, δέν εἶναι τὰ μάτια ἐκεῖνα πού βλέπουν, ἀλλά εἴμαστε "ἐμεῖς" ἐκεῖνοι πού βλέπομε μέ τὰ μάτια. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα αἰσθητήρια. Τὰ μάτια εἶναι τὰ ὄργανα καί μέ αὐτά εἶναι δυνατό νά λάβωμε εἶδηση γιὰ τό φῶς καί γιὰ τὰ χρώματα. Δέν πρέπει ποτέ λοιπὸν νά συγχέωμε φυσιολογικά γεγονότα, πού γίνονται μέσα στά αἰσθητήρια ὄργανα, μέ ψυχικά γεγονότα, ὅπως εἶναι τὰ αἰσθήματα. Ἀπό μιά τέτοια σύγχυση ἐξηγεῖται καί ἡ πλάνη, πού συχνά ὑποπίπτουν πολλοί, νά θεωροῦν δηλαδή τὰ αἰ-

αίσθητῆρια ὄργανα ὡς ὑποκείμενα τῶν αἰσθημάτων.

Ὅπως συνταυτίζουσι πολλοί τό ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι μέ τό αἰσθητήριον ὄργανον ἔτσι συνταυτίζουσι ἄλλοι τό ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι μέ τόν ἐγκέφαλον ἢ μέ τό φλοιό τοῦ ἐγκεφάλου. Εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι, ὅταν βλέπωμε ἕνα χρῶμα, γίνονται ὠρισμένα γεγονότα ὄχι μόνον μέσα στό αἰσθητήριον ὄργανον, δηλαδή τό μάτι, ἀλλά καί μέσα στόν ἐγκέφαλον καί συγκεκριμένως σέ ὠρισμένα μέρη τοῦ ἐγκεφαλικοῦ φλοιοῦ, διαδραματίζονται ὠρισμένα φυσιολογικά φαινόμενα. Εἶδαμε ὅμως πρῖν, ὅτι οὔτε τά ἐγκεφαλικά αὐτά γεγονότα ἠμπορεῖ νά συνταυτισθοῦν μέ τό ἴδιον τό αἰσθάνεσθαι, ἀλλά ὅτι καί αὐτά εἶναι ἀπλῶς προϋπόθεση γιά τό ψυχικό γεγονός, πού λέγεται αἶσθημα. Ὡστε οὔτε ὁ ἐγκέφαλος ὁλόκληρος, οὔτε ἕνα ὠρισμένο μέρος τοῦ ἐγκεφάλου μπορεῖ ποτέ νά θεωρηθῇ ὑποκείμενον τοῦ αἰσθάνεσθαι. Ὅ,τι εἶπαμε γιά τά αἰσθητήρια ὄργανα τό ἴδιον πρέπει νά ἐπαναλάβωμε καί γιά τόν ἐγκέφαλον ὁλόκληρον, δηλαδή δέν εἶναι ὁ ἐγκέφαλος ἐκεῖνος πού βλέπει τό χρῶμα ἢ πού ἀκούει τόν ἦχον, δέν εἶναι ὁ ἐγκέφαλος ὑποκείμενον τοῦ αἰσθάνεσθαι. Τό ὑποκείμενον τοῦ αἰσθάνεσθαι δέν εἶναι ὑλική μάζα, πού κατέχει χωρὸν καί ἔκτασιν καί πού ὑπόκειται στόν νόμον τῆς αἰτιότητος.

Γενικά τό ὑποκείμενον τοῦ αἰσθάνεσθαι δέν εἶναι δυνατό νά βρεθῇ μέσα σέ φυσικά καί φυσιολογικά φαινόμενα, δέν ἔχει κανένα νόμον νά χαρακτηρίσωμε τόν ἐγκέφαλον, τό ὑλικόν καί ἔκτακτον τοῦτο σῶμα, ὑποκείμενον πού αἰσθάνεσθαι. Ὅμως ὁ ἐγκέφαλος εἶναι ἀπαραίτητος ὅρος γιά νά ὑπάρξουν αἰσθήματα, χωρίς ποτέ νά εἶναι αὐτός ἐκεῖνος πού γνωρίζει, πού βλέπει τό φῶς, πού ἀκούει τούς ἦχους. Εἶναι ἀνάγκη νά χωρίσωμε μέ ἀυστηρότητα καί τόν ἐγκέφαλον ἀπό τό ὑποκείμενον τοῦ αἰσθάνεσθαι, γιά νά μήν αὐταπατάμεθα.

ὥστε ἡ ἀφετηρία τοῦ αἰσθάνεσθαι, τὸ ὑποκείμενο τῶν αἰσθημάτων, δέν εἶναι δυνατόν νά εὔρεθῆ μέσα στόν ὑλικό κόσμο, οὔτε εἰς τὰ αἰσθητήρια οὔτε στόν ἐγκέφαλο. Ὅπως τὸ αἶσθημα δέν εἶναι κάτι ὑλικό, ἀλλά κάτι καθαρά ψυχικό, ὅμοια καί ἡ ἀφετηρία τοῦ αἰσθήματος, ἐκεῖνο δηλαδή πού ἔχει τὸ αἶσθημα, δέν μπορεῖ νά εἶναι τίποτε ἄλλο παρά κάτι ψυχικό. Μέ ἄλλα λόγια, τὸ ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι, τὸ ἐγώ, εἶναι κέρα ἀπό κάθε ὑλικότητα. Τὸ ἐγώ, εἶναι κατ' οὐσίαν διαφορετικό ἀπό ὅλα τὰ ὑλικά φαινόμενα καί ἀντικείμενα, ἂν καί αὐτά εἶναι προϋπόθεση γιά τήν αἰσθησή του. Τὸ αἶσθημα εἶναι ἐνέργεια. Τήν ἐνέργεια αὐτήν δέν μπορούμε νά τήν σκεφθοῦμε χωρίς νά δεχθοῦμε ὅτι μέσα της ὑπάρχει ὑποκείμενο, ὅτι δηλαδή μέσα ἐκεῖ ὑπάρχει ἐκεῖνο, πού αἰσθάνεται, ἐκεῖνο πού βλέπει καί ἐκεῖνο πού ἀκούει. Τὸ ψυχικό ὑποκείμενο, ἡ ὄντοτητα τούτη ἡ ψυχική, εἶναι συστηματική ἀρχή καί ἀφετηρία ὅλου τοῦ αἰσθήματος. Χωρίς τήν ἐνότητα αὐτήν, χωρίς δηλαδή τὸ ὑποκείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι, δέν εἶναι δυνατό νά φθάσωμε στήν ἔννοια τοῦ αἰσθήματος. Ὅταν δέν ἔχουμε ἀρχή, ἀφετηρία τοῦ αἰσθάνεσθαι, δέν εἶναι δυνατόν νά ἔχουμε καί αἶσθημα, δηλαδή σύλληψη, κατάληψη, βίωμα ψυχικό τῶν ἀντικειμένων τῶν αἰσθήσεων.

Ἐπειτα ἀπό ὅλα αὐτά μπορούμε λοιπόν τώρα νά καταλάβωμε τί σημαίνει ὁ ὀρισμός, ὅτι τὸ αἶσθημα εἶναι ὀρισμένο εἶδος ἀντικειμενικῆς γνώσεως, εἶναι συνείδηση πού ἔχει τὸ ὑποκείμενο μέσῳ τῶν αἰσθήσεων του. Τὸ αἶσθημα εἶναι βίωμα τοῦ ἐγώ, μέσῳ ὀρισμένων φυσιολογικῶν ἐνεργειῶν, πού γίνονται μέσα σέ σωματικά ὄργανα. Κάθε εἶδος τοῦ συνειδέσθαι γιά ἀντικείμενα τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλά καί γιά ἀντικείμενα ἐν γένει ἀναφέρεται στήν ψυχική αὐτήν ἐνότητα, πού τήν ὀνομάζουμε ὑποκείμενο. Τὸ

ψυχικό υποκείμενο υπάρχει μέσα σέ κάθε αἴσθημα, μέσα σέ κάθε παράσταση γιά ἀντικείμενα, αὐτό εἶναι ἐκεῖνο πού ἔχει τήν συνείδηση γιά τά ἀντικείμενα. Ὡστε, ἐκτός ἀπό τά ἐρεθίσματα, πού γίνονται μέσα στά αἰσθητήρια νεύρα καί μέσα στόν ἐγκέφαλο καί τίς λειτουργίες πού διαδραματίζονται ἐκεῖ μέσα, ἀπαραίτητος ὁ ρος γιά τό αἴσθημα, δηλαδή γιά νά ἰδῶ ἀντικειμενικά τό χρῶμα καί νά ἀκούσω τόν ἦχο, εἶναι τό ψυχικό υποκείμενο, δηλαδή ἐκεῖνο πού ἀκούει καί ἐκεῖνο πού βλέπει. Αὕτη εἶναι ἡ ἀφετηρία τοῦ αἰσθήματος. Ὅλα τά ἄλλα εἶναι τά μέσα καί τό τέρμα τοῦ αἰσθήματος, τά μέσα εἶναι τά αἰσθητήρια καί τό τέρμα εἶναι τό ἀντικείμενο, δηλαδή τό χρῶμα, ὁ ἦχος, ἡ ὀσμή κλπ. Ὡστε τό ὄρα, ἡ ἰδιαίτερη δηλαδή ἐνέργεια τοῦ υποκειμένου, ὅπου μᾶς παρουσιάζεται ἀντικειμενικά ἓνα χρῶμα ἢ μιά μορφή, δέν εἶναι δυνατό ν' ἀποκοπῆ ἀπό τό ψυχικό ἀντικείμενο πού εἶναι πέρα ἀπό ὅλα τά ὕλικά γεγονότα, δηλαδή τό υποκείμενο εἶναι ἡ ἀρχή ἢ ἀδιάρρητο τοῦ αἰσθάνεσθαι. Τά αἰσθήματα λοιπόν δέν εἶναι ψυχικά γεγονότα χωρίς τήν ἐνότητα τῆς ἀρχῆς πού τά ἔχει.

Τά αἰσθήματα εἶναι ὠρισμένες γνωστικές καταστάσεις, πού ἐξαρτῶνται ἀπό τό ψυχικό υποκείμενο, εἶναι γνωρίσματα στήν πραγματική σημασία πού ἔχει ἡ λέξη αὕτη τοῦ υποκειμένου, δηλαδή μ' αὐτά γνωρίζει τόν αἰσθητό κόσμο τό ἐγώ. Ὅσο καί ἂν διαφέρουν τά αἰσθήματα ἀναμεταξύ τους, ἀποτελοῦν διάφορους τρόπους ἐνός ὠρισμένου εἴδους ἀναφορᾶς τοῦ υποκειμένου πρὸς τά ἀντικείμενα τῶν αἰσθήσεων. Μὲ τήν ἀκατάλυτη αὐτήν σχέση τῶν αἰσθημάτων πρὸς τό ψυχικόν υποκείμενο ἡ θέση τῶν ἀντικειμένων πρὸς τά αἰσθήματα εἶναι διαφορετική ἀπό τῆς θέσης τοῦ ψυχικοῦ υποκειμένου πρὸς τά αἰσθήματα. Τά ἀντικείμενα εἶναι ἐκεῖνα πού δέχονται τήν αἰσθησιμότητα, καί πού δέν ἔχουν ποτέ τά ἴδια αἰσθησιμότητα. Τά χρῶματα, οἱ

ἤχοι, τὰ ἀρώματα, εἶναι ἀπλᾶ ἀντικείμενα τοῦ αἰσθάνεσθαι. Τὰ ἴδια τὰ ἀντικείμενα δέν εἶναι ποτέ αἰσθήματα οὔτε εἶναι τό ἴδιο μέ τὰ αἰσθήματα, γιατί, ὅπως εἶδαμε, τό αἶσθημα εἶναι ἕνα εἶδος τοῦ συνειδέναί. μέσω τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων, δηλαδή τό αἶσθημα εἶναι πάντοτε κάτι ψυχικό, ἐνῶ τό κόκκινο τό χρῶμα πού βλέπω, ὁ ἤχος πού ἀκούω δέν εἶναι τό ἴδιο μέ τό αἶσθημα πού ἔχω γι' αὐτά. Τό χρῶμα, ὁ ἤχος, ἡ ὀσμή, δέν εἶναι γνώση γιά κάτι, δέν εἶναι κάτι ψυχικό, ἀλλά εἶναι κάτι ἀντικειμενικῶς φυσικό. Ἐκεῖνος πού βλέπει τό χρῶμα, πού ἀκούει τόν ἤχο, ἔχει ἀπέναντί του κάτι φυσικό, βλέπει κάτι ὑλικό. Κανείς δέν ἔμπορῆ νά ἰδῆ, νά ἀκούσῃ ἢ νά ὀσφρανθῆ κάτι ψυχικό, ἀλλά πάντοτε θά βλέπῃ, θά ἀκούσῃ καί θά ὀσφραίνεται φυσικά πράγματα.

Γιά τοῦτο, ὅταν λέμε, ὅτι ἕνα χρῶμα εἶναι φωτεινό ἢ ὅτι ἀπαστράπτει ἢ ὅτι εἶναι ἀμυδρό, δέν θέλομε ποτέ νά εἶπομε, ὅτι τό αἶσθημα, πού ἔχομε γιά τό χρῶμα, εἶναι φωτεινό ἢ ἀπαστράπτει ἢ εἶναι ἀμυδρό, δηλαδή δέν θέλομε ποτέ νά εἶπομε, ὅτι οἱ ιδιότητες τοῦ ἀντικειμένου εἶναι καί ιδιότητες τοῦ αἰσθήματος πού ἔχομε. Ἀπό αὐτά προκύπτει ὅτι τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθημάτων ὡς πρός τήν οὐσία εἶναι ὁλωσδιόλου διαφορετικά ἀπό τὰ αἰσθήματα τὰ ἴδια. Γιά τοῦτο δέν πρέπει τουλάχιστον μέσα στή ψυχολογία νά τὰ χαρακτηρίζωμε μέ τό ἴδιο ὄνομα. Ἄλλο εἶναι τό ἀντικείμενο τοῦ αἰσθήματος καί ἄλλο εἶναι τό αἶσθημα. Καί ὅμως συχνά μέσα στή ψυχολογία βλέπει κανείς νά χαρακτηρίζωνται τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθημάτων ὡς αἰσθήματα. Δέχονται δηλαδή πολλοί, ὅτι οἱ λεγόμενες ποιότητες τῶν αἰσθητῶν, δηλαδή τὰ χρώματα, οἱ ἤχοι, τὰ ἀρώματα, ἡ θερμότητα, ἡ σκληρότητα κλπ. πού συνήθως τίς ἀποδίδομε στά ὑλικά σώματα, εἶναι μόνον ὑποκειμενικές, δηλαδή ὅτι ὑπάρχουν μόνον γιά τό ὑποκείμενο καί διά τοῦ ὑποκειμένου. Μέ

ἄλλα λόγια δέν υπάρχουν ανεξάρτητα ἀπό τό ὑποκείμενο ἀλλά υπάρχουν μόνον, ἐφ' ὅσον τίς αἰσθανόμαστε. Αὐτός εἶναι ἕνας ἰσχυρισμός τῆς φυσικῆς ἀλλά καί τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως. Μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅμως αὐτὸν ἡ ψυχολογία δέν κερδίζει καί πολλά πράγματα, γιατί τό ἔργο τῆς ψυχολογίας εἶναι ὀρισμένον καί περιορισμένον. Γιατί, καί ἂν ἀκόμα δεχθοῦμε, ὅτι τά χρώματα, οἱ ἤχοι, οἱ ὀσμές εἶναι πράγματα μόνον ὑποκειμενικά, καί τότε δέν εἶναι δυνατόν νά γίνουν ἕνα μέ τά αἰσθήματα, δηλαδή νά γίνουν ψυχικά φαινόμενα. Καί τότε ὡς ἀντικείμενα τῶν αἰσθημάτων θά μένουν ὡς κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τά αἰσθήματα.

Ἐδῶ πρέπει νά γίνῃ μιά ἐξήγησις. Τά αἰσθήματα εἶναι ἀσφαλῶς κάτι ψυχικόν, κάτι ὑποκειμενικόν. Ἡ λέξις ὅμως ὑποκειμενικόν ἔχει ἐδῶ ἄλλο νόημα ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἔχει στήν θεωρίαν τῆς γνώσεως, ὅπου χαρακτηρίζονται καί τά ἀντικείμενα τῶν αἰσθημάτων ὡς ὑποκειμενικά. Ὄταν χαρακτηρίζομε τά αἰσθήματα, δηλ. τό ὄραν, τό ἀκούειν, ὡς ὑποκειμενικά μέ αὐτό δέν θέλομε καθόλου νά εἰποῦμε, ποιά εἶναι ἡ ἀξία τῆς πραγματικότητος τοῦ ὄραν καί τοῦ ἀκούειν, ἀλλά θέλομε μόνον νά εἰποῦμε, ὅτι τό ὄραν καί τό ἀκούειν καί γενικά τά αἰσθήματα ἔχουν μέσα τους πάντοτε τήν ψυχική ἐκείνη ἐνότητα πού τήν χαρακτηρίζομε ὡς ψυχικόν ὑποκείμενον. Ἐδῶ λοιπόν ἡ λέξις ὑποκειμενικός στό νόημά της συμπίπτει μέ τήν λέξις ψυχικός, γιατί τό ἐγώ τό χαρακτηρίζομε ὡς ψυχικόν ὑποκείμενον, συνεπῶς καί ἕτι ὅποτε ἄλλο εἶναι μέσα στό ψυχικόν ὑποκείμενον ἔχει τόν χαρακτήρα τοῦ ὑποκειμένου. Ὄταν ὅμως χαρακτηρίζομε τά χρώματα, τοὺς ἤχους, τά ἀρώματα ὡς ὑποκειμενικά, τότε θέλομε νά ἀφαιρέσωμε ἀπὸ τά χρώματα, ἀπὸ τοὺς ἤχους καί τά ἀρώματα τήν ἀξίαν τῶν ἀντικειμενικῶν ὄντων, θέλομε μ' αὐτό νά ἀρνηθοῦμε, ὅτι τά πράγματα αὐτά εἶναι ὄντοτες μέσα στόν ἐξωτερικόν κόσμον, δέν

θέλομε νά εἶποῦμε ὅτι τὰ χρώματα ἔχουν μέσα τους ἕνα ψυχικό ὑποκείμενο, ἕνα ἐγώ, ἀλλά θέλομε νά εἶποῦμε ὅτι ὑπάρχουν χρώματα μόνον ὡς ἀντικείμενα γιά ἕνα ὑποκείμενο πού αἰσθάνεται. Στήν ἔννοια αὐτήν ἡ λέξη ὑποκειμενικός δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τήν λέξη ψυχικός.

Ἐφ' ὅσον λοιπόν τὰ ἀντικείμενα τῶν αἰσθημάτων εἶναι ριζικῶς διάφορα ἀπό τὰ αἰσθήματα, πρέπει νά ἰδοῦμε ποιά εἶναι ἡ θέση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν πρός τὰ αἰσθήματα, δηλαδή ποιά σχέση ἔχουν τὰ ἀντικείμενα μέ τὰ αἰσθήματα. Ὅτι ὑπάρχει ἡ σχέση αὐτή τοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητο, γιατί ἡ διαφορά πού ὑπάρχει μεταξύ τῶν, δέν ἀποκλείει, ἀλλά προϋποθέτει τήν σχέση τους. Ἡ σχέση ταύτη εἶναι ὀλωσδιόλου ἰδιότυπη καί δέν μπορούμε νά εἶποῦμε γι' αὐτήν τίποτε ἄλλο παρά τοῦτο, ὅτι κατά τήν σχέση αὐτήν τὰ ἀντικείμενα εἶναι ἄμεσα δεδομένα τοῦ συνειδέναί. Ὅταν βλέπω ἕνα χρώμα, τότε τό χρώμα γίνεται ἄμεσο ἀντικείμενο μιᾶς ἰδιαίτερης γνωριμίας πού ἔχει τό ὑποκείμενο. Τό χρώμα τό βλέπω, τό γνωρίζω, χωρίς βέβαια ἐκεῖνο νά βλέπῃ ἢ νά γνωρίζῃ τόν ἑαυτόν του, χωρίς ἐκεῖνο νά γίνεται κάτι ψυχικό, γιατί τότε θά εἶχε τή δυνατότητα νά ἰδῇ τόν ἑαυτό του. Τό χρώμα μένει πραγματικά πάντοτε ἔξω ἀπό τήν ψυχική πραγματικότητα, εἶναι μόνο ἀντικείμενο τῆς ψυχικῆς πραγματικότητας. ἢτε ὑπάρχει εἴτε δέν ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπό τό ὑποκείμενο, πού τό αἰσθάνεται, ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι, ὅτι μένει πάντοτε ἀπέναντι στό ὑποκείμενο πού τό αἰσθάνεται, εἶναι κάτι ριζικῶς διαφορετικό ἀπό τό ὑποκείμενο μέ ἕνα ἰδιαίτερον τρόπον, καί ὁ τρόπος αὐτός λέγεται αἶσθημα.

Γιά νά ἔχω λοιπόν τό αἶσθημα τοῦ ὄραν εἶναι ἀνάγκη νά ἔχω σχέση μέ τό χρώμα ἢ τή μορφή τοῦ ἀντικειμένου. Τοῦτο ὁμῶς δέν σημαίνει ὅτι τό χρώμα ἀπό ἀντικείμενο τοῦ αἰσθάνεσθαι πού εἶναι

μπορεί ποτέ να γίνει ιδιότητα του υποκειμένου. Το ίδιο ισχύει και για όλα τα άλλα αίσθημα. Έτσι τα αντικείμενα βρίσκονται σε μία ιδιαίτερη σχέση με το αίσθημα, δεν είναι όμως ποτέ τα αντικείμενα το ίδιο με τα ψυχικά γεγονότα. Τα αντικείμενα είναι, ως είπαμε έτσι, στο τέρμα των ψυχικών γεγονότων, πού λέγονται αίσθημα. Λέγουν πολλοί, ότι δεν αισθανόμαστε τα αντικείμενα τα ίδια, αλλά μόνον εικόνες των αντικειμένων. Αλλά, και η διατύπωση αυτή δεν μεταβάλλει τίποτε. Και οι εικόνες των αντικειμένων θα είναι πάντως κάτι διαφορετικό από το αίσθημα, δηλαδή η σχέση πού έχουμε κατά το αίσθημα θα μένη ή ίδια είτε έχουμε αντικείμενα απέναντί μας πού αισθανόμαστε είτε έχουμε εικόνες των αντικειμένων. Και τότε το χρώμα ως αίσθημα θα είναι κάτι άλλο από την εικόνα πού έχει απέναντί του.

Έτσι, όταν ένα αντικείμενο, ένα χρώμα, γίνεται αισθητό από ένα υποκείμενο, τουτό δεν σημαίνει, ότι το χρώμα (αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίον εκφράζονται πολλοί ψυχολόγοι) ενεργεί επάνω στο υποκείμενο ούτε πάλιν σημαίνει ότι το υποκείμενο δημιουργεί το χρώμα. Ούτε το ένα ούτε το άλλο γίνεται. Αλλά σημαίνει, ότι το χρώμα είναι το αντικείμενο μιας άμεσης γνωριμίας και την γνωριμία αυτήν την λέμε αίσθημα. Αίσθημα είναι άμεσο γεγονός πού δεν αναλύεται σε ένα άλλο. Μοσ είναι δυνατόν να ξεχωρίσω τους όρους του όλου, αλλά με αυτούς δεν εξηγώ το αίσθημα. Ο έρεθισμός ο φυσικός, και τα φυσιολογικά έρεθίσματα των αισθητηρίων οργάνων και εγκεφαλικών νεύρων δεν εξηγούν ποτέ το γεγονός πού λέγεται αίσθημα, γιατί το αίσθημα είναι ψυχικό φαινόμενο. Ήθεσαμε το έρώτημα, ποιοί είναι οι όροι του αισθήματος. Αλλά το ιδιαίτερον αυτό βίωμα, η ιδιαίτερη αυτή γνωριμία με το αντικείμενο, δηλαδή το αίσθημα, δεν είναι δυνατόν να υπαχθή

στό νόμο της αίτίας και αποτελέσματος.

Τό αἴσθημά είναι γνωριμία πού ἔχει ἡ συνείδηση γιά ὠρισμένα ἀντικείμενα. Καί ἐφ' ὅσον ἡ γνωριμία αὐτή ἀναφέρεται σέ ἀντικείμενο διαφέρει ριζικῶς καί ἀπό ὅ,τι χαρακτηρίζομε ὡς συναίσθημα. Ὁ ὅρος πού μας ἀναγκάζει νά χωρίσωμε τό αἴσθημα ἀπό τό συναίσθημα εἶναι ἀντικειμενικός: Τό αἴσθημα ἀναφέρεται πάντοτε σέ ἀντικείμενα, εἶναι γνωριμία, ἐνῶ τό συναίσθημα εἶναι πάντοτε κατάσταση τοῦ ὑποκειμένου, ὄχι γνώση κάποιου ἀντικειμένου, δηλαδή ἐνός ἄλλου, πού στέκει ἀπέναντί μας ἀλλά εἶναι, ὅπως εἶπα, κατάσταση. Τό συναίσθημα δέν ἔχει κίνηση ἔξω ἀπό τόν ἑαυτό του, δέν ἔχει ἀναφορά πρὸς ἄλλο τίποτε, ἀλλά μένει κλειστό ὅπωςδήποτε μέσα στόν ἑαυτό του, δέν ἔχει ἀντικείμενο ἀναφοράς. Ἡ γλῶσσα, ὅπως ξέρετε, πολλές φορές ὀνομάζει κάτι αἴσθημα καί ἐννοεῖ συναίσθημα. Λέμε συνήθως τό αἴσθημα της λύπης καί χαρᾶς. Τοῦτο βέβαια δέν μπορεῖ κανεῖς νά τό ἐμποδίση νά γίνεται, γιατί ἡ γλῶσσα ἔχει ἐλευθερία πού δέν μπορεῖ κανεῖς νά της ἀντισταθῆ. Ἀλλά στήν ψυχολογία, μέσα στήν ἐπιστήμη καί στήν ἐπιστημονική χρήση της γλώσσας, εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νά χωρίζωμε τό αἴσθημα ἀπό τό συναίσθημα.

Τί ἐννοοῦμε, ὅταν λέμε αἴσθημα ἐλπίζω ὅτι ἔπειτα ἀπό ὅλα ὅσα ἔχουν εἰπωθῆ νά ἔχη γίνῃ φανερό. Μέ ἐρμηνεία καί μέ ἀναφορὰ συστηματική σέ παραδείγματα εἶναι δυνατό νά ὀρίσωμε τήν ἐννοια τοῦ αἰσθήματος. Τό τί εἶναι αἴσθημα δέν μποροῦμε μέ γενικό ὀρισμό νά τό συλλάβωμε, γιατί τό γεγονός, πού χαρακτηρίζει τό αἴσθημα, εἶπαμε ὅτι εἶναι μιά ἄμεση γνωριμία σέ κάποιο ἀντικείμενο. Τό γεγονός αὐτό εἶναι αὐτό καθ' ἑαυτό ἄλογο γεγονός, εἶναι ἕνα δεδομένο ἄλογο καί δέν εἶναι δυνατόν νά τό συλλάβωμε μέ κανένα ὀρισμό, γιατί ὅλοι οἱ ὀρισμοί εἶναι λογικοί.

ὅμως συστηματικῶς νά προσπαθήσωμε νά τό ἐρμηνεύσωμε, νά τό περι-
κωλώσωμε λογικῶς, νά ὑποδείξωμε τοὺς ὅρους καί γενικῶς νά ὑποδη-
λώσωμε τὸν χαρακτήρα, τὴν μορφή καί τὴν διαφορὰ του ἀπὸ τὰ ἄλλα
ψυχικὰ φαινόμενα.

Τὸ αἴσθημα εἶναι βίωμα γιὰ κάτι ἀντικειμενικόν, πού τό ζῆ ὁ
καθένας μας. "Ὅταν βλέπω ἕνα ἀντικείμενο, ὅταν ἀκούω ἕνα ἦχο,
ὅταν ἀγγίζω κάτι, αὐτό τό γεγονός τοῦ ὄραν, ἀκούειν, τοῦ ἄπτε-
ῖσθαι εἶναι πού τό ὀρίζομε ὡς αἴσθημα. "Ἐνας ἄλλος ὀρισμός τοῦ
αἰσθήματος εἶναι ἀδύνατος. Ὑπάρχουν ὅμως πολλοὶ ὀρισμοί, πού
τοὺς συναντᾷ κανεὶς στὰ ἐγχειρίδια τῆς ψυχολογίας. "Ἐνας τέ-
τοιος ὀρισμός λέγει τὰ ἑξῆς: "Τὸ αἴσθημα εἶναι τὸ ψυχικὸ βίωμα
πού προκαλεῖται ἀπὸ τὸν ἐρεθισμό τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων". Ὁ
ὀρισμός αὐτός εἶναι ὀλωσδιόλου ἀτελής, ἀνακριβής καί ὅπως θά
ἴδοῦμε ἀμέσως δέν εἶναι καθόλου ὀρισμός. Γιατί; Διότι μέ τὸν
ὀρισμὸν αὐτὸν ἀποκλείομε ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ αἰσθήματος ὀρισμένα
ἄλλα γεγονότα, πού ἐπίσης εἶναι αἰσθήματα πραγματικῶς, ὅπως ἀμέ-
σως θά ἴδοῦμε. Καὶ κανεὶς ψυχολόγος δέν ἔχει ἀρνηθῆ πραγματικῶς
τὰ αἰσθήματα αὐτά πού θά ἀναφέρωμε ἀμέσως. "Ὑπάρχουν αἰσθήματα
πού δέν ἔχουν ὡς ὄρο τῆς δημιουργίας των κανένα ἀντίστοιχόν ἐρε-
θισμό τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων ἀπ' ἔξω. Σ' αὐτά τὰ αἰσθήματα, στὴν
κατηγορίαν τῶν αἰσθημάτων αὐτῶν, ἀνήκουν τὰ λεγόμενα ψευδαισθή-
ματα, οἱ λεγόμενες ψευδαισθήσεις. Ὁ ὅρος αὐτός εἶναι τόσον κα-
κός, ὥστε πρέπει ἀπ' ἀρχῆς νά προσέξωμε γιὰ νά μὴ μᾶς παρασύρη.
"Ἡ γλῶσσα ποτέ δέν εἶναι λογικὴ ὅσο θά ἠθέλαμε. Καί πολλές φορές
εἶναι ὀλωσδιόλου ἀνίκανη νά ἐκφράσῃ τίς σκέψεις μας.

"Ὑπάρχουν αἰσθήματα πού παρουσιάζονται σέ ἐξαιρετικὴς βέβαια
περιστάσεις, ἀλλὰ πάντοτε στὴν κατάστασιν τῆς ἐγρηγόρευσης τοῦ
ἀνθρώπου. Τὸ ἰδιάζον σ' αὐτά τὰ αἰσθήματα εἶναι ὅτι τὰ ἀντικεί-

μενα των εκ των υστερων η και την ιδια την στιγμή που έχω τα αίσθήματα αυτά δεν τα αναγνωρίζω ως πραγματικά. Στα αίσθήματα αυτά δεν ανταποκρίνονται έρεθισμοί που έρχονται από αντικείμενα. Και για το αυτο θεωρώ τα αντικείμενα των αισθημάτων αυτών ως υποκειμενικά. 'Ενεργο που έχει τα λεγόμενα ψευδαισθήματα, ακούει, βλέπει, αισθάνεται γενικώς, αδιάφορο αν η κρίση που έρχεται έπειτα τον πείθει ότι στα προκείμενα αίσθήματα δεν αντιστοιχούν έρεθισμοί, όπως στα άλλα αίσθήματα. Το ίδιο βέβαια γίνεται συχνότατα και στα αίσθήματα, που έχουμε στα όνειρα, γιατί και εκεί πρόκειται οπωσδήποτε για αίσθημα, γιατί και εκεί βλέπω, ακούω αισθάνομαι κάτι που δεν υπάρχει. Και τα δύο αυτά είδη αισθημάτων, το ένα κατά την έγρηγορη και το άλλο κατά τον ύπνο, αν τα εξετάσουμε ψυχολογικώς, είναι πραγματικά γεγονότα. 'Ο ψυχολόγος τα αναγνωρίζει ως πραγματικά, γιατί στη ψυχική των ποιότητα συμφωνούν απόλυτα με τα κανονικά λεγόμενα αίσθήματα. Δεν τους λείπει τίποτε των αισθημάτων αυτών.

'Η κρίση όμως που τα συνοδεύει, γιατί πάντοτε πίσω από τα αίσθήματα είναι η κρίση, μάς βεβαιώνει ότι το αντικείμενο όπου αναφέρονται τα αίσθήματα αυτά δεν υπάρχει. 'Αλλά η κρίση δεν μεταβάλλει καθόλου τον χαρακτήρα των αισθημάτων, διαπιστώνει μόνον την απουσία των αντικειμένων των. 'Η κρίση διαπιστώνει ότι δεν υπάρχει αντικείμενο, όχι ότι δεν υπάρχει αίσθημα. 'Η κρίση είναι εκείνη που μάς βοηθεῖ να χωρίσαμε τα ψευδαισθήματα από τα κανονικά αίσθήματα. 'Από τα ψευδαισθήματα λοιπόν λείπουν όλοι οι αντίστοιχοι έρεθισμοί των αισθητηρίων οργάνων. 'Ωστε υπάρχουν οπωσδήποτε αίσθήματα χωρίς τους αντίστοιχους έρεθισμούς των αισθητηρίων οργάνων. Δεν μπορώ λοιπόν να είπω, ότι αίσθημα είναι ενεργο που προκαλείται από τους έρεθισμούς των αισθητηρί-

ων ὀργάνων.

Θά εἶπη ὅμως κανεῖς ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἔλλειψη αὐτῆ τοῦ ἐρεθισμοῦ εἶναι ἐκεῖνη πού χωρίζει τὰ ψευδαἰσθήματα ἀπό τὰ ὀμαλά αἰσθήματα. Καί ὅμως ὑπάρχουν καί ὀμαλά αἰσθήματα πού γίνονται χωρίς τόν ἐρεθισμό τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Τέτοια ὀμαλά αἰσθήματα ἔχομε κάθε φορά, πού βλέπομε μαύρα χρώματα. "Όλα τὰ μαύρα χρώματα ἀντιστοιχοῦν ὀπωσδήποτε σέ ὀμαλά κανονικά αἰσθήματα. Μαύρα ἀντικείμενα, λέγει ἡ φυσική καί ἡ φυσιολογία, εἶναι ἐκεῖνα πού ἀπορροφῶν ὅλο τό φῶς, πού πέφτει ἐπάνω τους, καί γιά τοῦτο δέν προκαλοῦν κανένα ἐρεθισμό μέ τίς ἀκτῖνες τοῦ φωτός στά μάτια μας, γιάτί κάθε ἐρεθισμός ἔρχεται ἀπό τό φῶς. "Όμως εἶναι ἀναμφισβήτητο, ὅτι βλέπομε κάτι, ὅταν βλέπομε τό μαύρο χρώμα. Τό ὑποκείμενο πού βλέπει ἔχει ὅταν βλέπῃ ἰδιαίτερη γνωριμία τοῦ ἀντικειμένου μέ τό μαύρο χρώμα. Ἐφ' ὅσον ὅμως εἶναι βέβαιον ὅτι στήν προκείμενη περίπτωση λείπει ὁ ἀντίστοιχος ἐρεθισμός εἶναι ἀδύνατον, ὅπως εἶπα καί πρῖν, νά ὀρίσωμε τήν ἔννοια τοῦ αἰσθήματος μέ τόν ὄρο αὐτόν τοῦ ἐρεθισμοῦ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Δέν εἶναι ἀπαρατήρητος ὁ ὄρος αὐτός. Τό μαύρο χρώμα δέν μπορεῖ κανεῖς νά τό χαρακτηρίσῃ ὡς ψευδαἰσθημα. "Ὡστε ὁ ὄρισμός πού λέγει, ὅτι αἰσθημα εἶναι ἡ ψυχική ἐκεῖνη βίωση πού προθεθετεῖ τόν ἐρεθισμό τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων δέν εἶναι μόνον στενός ὄρισμός, ἀλλά δέν εἶναι καθόλου ὄρισμός. Παρόμοιοι ὀρισμοί βέβαια ὑπάρχουν πολλοί στά ἐγχειρίδια τῆς ψυχολογίας ἀνάλογα μέ τόν ὄρον πού τονίζει ὁ καθένας ψυχολόγος.

Γιάτί ὅμως ὁ προκείμενος ὄρισμός δέν εἶναι ὄρισμός; Διότι ἡ ποιότητα τοῦ αἰσθήματος δέν ὀρίζεται ἐδῶ καθόλου. Πρῶτα πρῶτα δέν ἔχομε καμμιά γνώση γιά τόν ἐρεθισμό τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων. Ἐκτός αὐτοῦ μέ τόν ἐρεθισμό τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων καί τοῦτο

είναι βέβαια τό καίριο έπιχείρημα κατά του άνωτέρω όρισμού, εί-
ναι δυνατόν νά προκύψουν καί άλλα ψυχικά βιώματα. Προκύπτουν τά-
σεις, προσπάθειαι, πάθη. "Ωστε ό όρος αυτός δέν είναι χαρακτηρι-
στικός γιά τόν όρισμό του αίσθήματος, δέν μάς πηγαίνει μόνον
στά αίσθήματα, αλλά καί σέ άλλα ψυχικά φαινόμενα, στήν προσπά-
θεια, στήν τάση κλπ. Γιά τοϋτο, ό τρόπος μέ τόν όποϊον προσπάθη-
σαμε νά όρίσασμε τό αίσθημα είναι ό μόνος όρθός, δηλαδή ή συστη-
ματική έρμηνευτική προσπάθεια. "Ένα γεγονός, πού είναι αυτό καθ'
εαυτό άρρητο, όπως είναι όλα τά αίσθήματα, δέν μπορούμε ποτέ νά
τό εξηγήσασμε μέ τήν μέθοδο του νόμου της αίτιότητας. Γιά τοϋτο
ό έρμηνευτικός τρόπος είναι ό μόνος όρθός τρόπος. "Αν καταφύγη
κανείς στα έγχειρίδια της ψυχολογίας, γιά νά μάθη τί είναι τό
αίσθημα, θά παρατηρήση τό εξής φαινόμενο. Τά περισσότερα έγχειρί-
δια όμιλοϋν πάρα πολύ γιά τό αίσθημα. "Όμως, αν έπειτα θελήση
κανείς νά κάμη τόν άπολογισμό των λεγομένων αυτών από τήν άποψη
τήν ψυχολογική, δηλαδή αν θελήση νά εκτιμήση τήν ψυχολογική ά-
ξία των λεγομένων γιά τό αίσθημα, θά ίδη ότι ή ψυχολογική αξία
των λεγομένων είναι αντιστρόφως ανάλογη πρός τήν έκταση των λε-
γομένων. Τοϋτο δέν είναι ψόγος αλλά διαπίστωση καί μόνον ως δια-
πίστωση μάς ενδιαφέρει έδώ.

Συνήθως τά έγχειρίδια σταματοϋν στή σφαίρα της ψυχοφυσικής
ή προχωροϋν στή σφαίρα της ψυχοφυσιολογίας. "Υπάρχουν πάλιν
άλλα έγχειρίδια της ψυχολογίας πού σταματοϋν σέ γνώσεις ανατο-
μικές μόνον ή προχωροϋν καί σέ γνώσεις φυσιολογικές. "Έχομε
λοιπόν όλη αυτή τήν ποικίλη προσπάθεια γιά τόν όρισμό καί τήν
ανάλυση του αίσθήματος, πού ή άφορμάται από τους όρους ή στα-
ματάει στους όρους. Δέν θά ισχυρισθώ ποτέ ότι οι γνώσεις αυτές
οι αντικειμενικές, οι φυσικές καί φυσιολογικές, οι ψυχοφυσικές

καί ψυχοφυσιολογικές δέν ἔχουν ἀξία. Οἱ γνώσεις αὐτές εἶναι ἀπαραίτητες. Ἐνα πρᾶγμα πρέπει κανεῖς νά τό σέβεται ἀπόλυτα ἔταν θέλη νά κάνη ἐπιστήμη: Τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐπιστημονική γνώση. Ὅχι μόνον ἔχουν χωριστή ἀξία οἱ ἀνατομικές καί φυσιολογικές γνώσεις ἀλλά ἔχουν ἀξία καί γιά τήν ψυχολογία. Εἶναι ἀπαραίτητες γιά νά ἐμβαθύνη κανεῖς στά ψυχικά φαινόμενα. Τό πραγματικό ὅμως πρόβλημα εἶναι ἐδῶ, ὅχι οἱ γνώσεις αὐτές, ἀλλά τί εἶναι αἴσθημα. Ἡ ἀνάλυση ἡ ἀντικειμενική τῶν ὀργάνων, ἡ φυσιολογική παρακολούθηση, ἡ φυσιολογική γνώση τῶν λειτουργιῶν τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι βέβαια ἀπαραίτητες προϋποθέσεις. Πρέπει νά ἔχη καταγίνει κανεῖς μ' αὐτά τά πράγματα. Ἀλλά οἱ γνώσεις αὐτές δέν εἶναι ψυχολογικές γνώσεις. Εἶναι προκαταρκτικές γνώσεις, πού πρέπει ὅπωςδήποτε κανεῖς νά τίς ἀποκτήσῃ. διαφορετικά εἶναι δύσκολο νά ἐμβαθύνη κανεῖς εἰς τά ψυχικά φαινόμενα.

Ἀλλά ἐκεῖνο πού ἐνδιαφέρει τήν ψυχολογία εἶναι τό ἴδιο τό γεγονός τοῦ αἰσθήματος. Καί γιά τό γεγονός τοῦτο πιστεύω, ὅτι, ἔπειτα ἀπό ὅσα εἶπαμε, νά ἔχετε πιά ἀποκτήσει μιά ὠρισμένη σαφήνεια, δηλαδή νά καταλάβετε τί πρᾶγμα εἶναι τό αἴσθημα καί ὅτι αἴσθημα δέν εἶναι τά φυσικά οὔτε τά φυσιολογικά φαινόμενα, γιατί ὅλα αὐτά εἶναι ἔξω ἀπό τήν σφαῖρα τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, ἔξω ἀπό τό γεγονός πού λέγεται αἴσθημα,

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

- I.- 'Η έννοια της Ψυχολογίας
II.- Ψυχή καί σῶμα
III.- 'Η έννοια τοῦ συνειδέναί
IV.- 'Η έννοια τοῦ αἰσθήματος.